

ПСИХОЛОГІЧНІ
ПЕРСПЕКТИВИ

*Psychological
Prospects*

Випуск 10
2007

Світлана Подофей

ВПЛИВ ЗНАЧУЩИХ ІНШИХ НА ОНТОГЕНЕЗ Я-КОНЦЕПЦІЇ ДИТИНИ

Перетворення людини з об'єкта зовнішніх виховних впливів на автентичного суб'єкта самовиховання здійснюється на основі самоцінання, свідомого керування своєю поведінкою, оволодіння своїми сутністними силами. Закономірним результатом знання і творення людиною самої себе в процесі взаємодії з природним та соціальним оточенням є Я-концепція.

Розвиток Я-концепції в онтогенезі супроводжується різноманітними впливами інших, що зумовлюють напрям розвитку особистості, її самоставлень, Я-образу, самооцінки, а також домагань і життєвих стратегій.

Мета дослідження полягала в з'ясуванні ролі значущих інших (батьків, педагогів і ровесників) на онтогенез Я-концепції.

Я-концепція становить динамічну систему уявлень людини про свою себе, яка об'єднує усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних і інших властивостей, ставлення до них, а також самооцінку, суб'єктивне сприймання зовнішніх факторів, що впливають на особистість. У процесі соціальної взаємодії Я-концепція виникає як неминучий унікальний результат психічного розвитку, як відносно стійке, а водночас і під владне внутрішнім змінам та коливанням психічне набання. Як системне інтегральне психічне утворення Я-концепція реалізується в когнітивній, емоційній, вольовій, поведінковій сферах, що акумулюють уявлення, знання суб'єкта про себе, особистісні смислові утворення, переживання суб'єктом оцінки і самооцінки власних властивостей, можливостей та обмежень, цінностей, що виявляються в життєвих стратегіях.

Я-концепція є результатом особистісного розвитку в процесі самопізнання, особистісним ядром, на основі якого будується її співвідносини із соціумом, що втілюються в міжособових стосунках, де розкриваються індивідуальні можливості особи, її потенції, відбувається самоактуалізація (“Я в суспільстві”), а також самоствердні відношення на основі виділення свого Я, його потребності та значущості (“Я і суспільство”) [1, 262].

За М. Лісіною, самосвідомість людини охоплює два рівні – ядро і периферію, або суб'єктний та об'єктний складники. У центральному ядерному утворенні міститься безпосереднє переживання людиною себе як суб'єкта, як особистості. У ньому бере початок особистісний складник самосвідомості, який забезпечує людині переживання постійності, тотожності самій собі, цілісності, відчуття себе як джерела своєї волі, своєї активності. У ньому народжується загальна самооцінка. На відміну від цього, периферія містить конкретні уявлення суб'єкта про себе, свої здатності, можливості та особливості. Периферія складається з набору конкретних властивостей, які належать людині та утворюють об'єктний, або предметний, складник самосвідомості. Ці знання про себе заломлюються крізь призму центрального утворення і заповнюються афективним компонентом. Центр і периферія взаємопов'язані. Завдяки впливам периферії загальна самооцінка постійно модифікується. Такий механізм формування образу самого себе забезпечує не тільки накопичення нових деталей, а й перебудову, якісне перетворення Я-концепції в онтогенезі [2, 138].

Р. Бернс виділяє три фактори становлення позитивної Я-концепції. Первістком є переконання в імпонуванні іншим людям, тобто переважання в тому, що дитина справляє гарне враження на інших, подобається, викликає повагу. Автор визначає важливість ставлення в сім'ї до дитини як до гідної істоти, спроможної до різних видів діяльності, формування в дитині почуття власної значущості. Тому другим фактором є впевненість у здатності до якогось виду діяльності. Усіляка діяльність має свою мету. Спроможність досягти її дає почуття впевненості у своїх силах. Успіх дає усвідомлення власної компетентності, що становить важливий фактор позитивної Я-концепції. Третім фактором є почуття власної значущості (протилежне йому – відчуття власної нікчемності), яке є похідним від самооцінки індивіда. Батьки, педагоги, ровесники встановлюють доконечний зворотний зв'язок за допомогою навіювання: “ти потрібен, ти здатен на успіх, ти значущий для нас” [3, 281].

В. Мухіна звертає увагу на часову детермінацію появи самосвідомості, пов'язуючи це з появою в дитині “відчуття себе в часі” [4, 229]. Особливо це помітно, коли для дитини з'являється минуле, теперішнє і майбутнє. Образи пам'яті та уяви допомагають дитині порівнювати, співвідносити своє Я у всіх часових інтервалах, утворюючи відповідні Я-образи. Індивід у взаємодії із значущими іншими має змогу не тільки порівнювати свої Я між собою в часі, а й опановує можливість співвідносити динаміку розвитку здатностей свого Я з особли-

востями розвитку Я значущих інших (як дорослих, так і ровесників). На основі такого порівняння, співвідношення та оцінювання індивіда має змогу розкривати свої властивості, удосконалювати своє Я, винайдити нові можливості свого потенціалу завдяки зразковим впливам значущих інших. Домагаючись визнання, дитина проектує себе в майбутньому як сильну особистість, яка все вміє і все може. Здатності до співвідношення себе теперішнього із собою в минулому та майбутньому

важливе позитивне утворення самосвідомості особистості. Наявність усвідомлюваної перспективи майбутнього стимулює особистість до розвитку. Крім того, Я-концепція відіграє значну роль в житті індивіда: сприяє внутрішній узгодженості особистості, її репрезентації; визначає інтерпретацію набутого досвіду; править за джерело очікувань щодо самої себе, а також рівня домагань і життєвих стратегій; спричиняє належну адаптацію, захист і мобілізацію психічних резервів; удосконалює форми саморегуляції.

Цілісно Я людини існує в її стосунках з іншими людьми раніше, ніж воно починає виявляти себе в онтогенезі як якісно неоднорідний процес: брак Я у немовляти, усвідомлення свого Я дитиною, відкриття свого Я підлітком, самовдосконалення Я дорослого. Я в процесі усвідомлення самого себе проходить різні “епохи”: актуалізації – появини первинної форми свідомості; одухотворення – виникнення самості, самосвідомості, самооцінки, рефлексії; персоніфікації – становлення суб'єктності; культурно-історичного суб'єкта; індивідуалізації – авторства власного способу життя; набуття автентичності (Я є Я); універсалізації – пошук вишого Я.

Перш ніж говорити про впливи значущих інших на онтогенез Я-концепції, треба визначити, що будь-який вплив заломлюється через внутрішні властивості того явища, на яке він здійснюється. Тоді результат впливу визначають закономірності становлення й розвитку процесу переходу зовнішнього у внутрішнє, об'єктивного в суб'єктивне. Згадаймо одну з головних ознак формування самосвідомості – переход дитини від діалогів уголос (з уявним співрозмовником) до діалогу внутрішнього. Десять до четвертого року, крім образів інших осіб, у свідомості дитини складається образ власного Я. Вона починає вести діалоги вголос з уявними іншими і згодом – десять у п'ять років – робити це подумки. Так закладаються основи Я-концепції в дитинстві. Якщо біля джерел життя і задоволення емоційно-фізичних потреб стоїть мати, то соціальний досвід взаємодії з іншими передає батько. За межами сім'ї посередниками та зразками взаємодії дитини із соціумом, у міжособових стосунках стають вихователі, учителі, ровесники.

Заходячи у взаємодію з іншими особами, дитина визначає їхню значущість за тими критеріями, завдяки яким задовольняються її потреби в тій чи іншій ситуації. Ровесник для дитини відіграє роль орієнтира, об'єкта порівняння із собою, зразка, визначає зону видимих можливостей та перспектив розвитку, стимулює самоствердження, дає змогу порівняти оцінки, ставлення. Я-образ, переглянути їх або змінити. Дорослий задоволяє потреби дитини у взаєморозумінні та співпереживанні, в увазі та доброзичливості і постає як джерело стандартних оцінок, самоставлень, Я-образу.

Поняття “значущі інші” завжди є актуальним. Із розвитком медіа-зв’язку коло значущих інших розширяється. Відповідно урізноманітнюються їхні впливи: від реальних зустрічей з очікуваним обранцем через інтернет до віртуальних пригод із неіснуючими героями – новими значущими іншими в комп’ютерних іграх та розвагах, що захоплюють особу, іноді перевантажуючи її емоційний стан. Тому сьогодні загострилася проблема взаємодії із значущими іншими та утворення спільними силами сприятливих умов гармонійного розвитку позитивної Я-концепції.

Коли впливи значущих інших своєчасні і відповідають потребам та особливостям індивідуального розвитку особи, тоді вони утворюють адекватні внутрішні і зовнішні умови для формування й організації самопізнання та становлення позитивної Я-концепції. Вони сприяють подальшому розвиткові активності особистості як суб’єкта, автора, ініціатора і виконавця індивідуалізованої програми творення свого психічного світу і себе в ньому. Під час впливу значущі інші своїми діями можуть спричинити потрібну їм психічну активність особи, а саме: певні уявлення, спогади, думки, почуття, ставлення, вольові вчинки – і цим самим спонукати індивіда до бажаної дії або зміни поведінки.

Особистісний розвиток дитини є результатом привласнення культурного досвіду у створюваній дорослим особливій соціальній ситуації всіляких його впливів. Дорослий відкриває перед дитиною свої цінності і закони існування серед людей, норми, правила та моделі поведінки, свої стереотипи. “Дитинаaprіорі поставлена в умови, де її нав’язують світоглядні цінності дорослої особи чи осіб, бо саме первинні впливи не усвідомлюються дитиною, бо вплив має місце в період її несвідомого існування. Коли вплив відбувається, дитяча особа, що починає себе усвідомлювати, є саме такою і тим, якою і чим цей вплив її зробив” [5, 207]. Залежність малюка від дорослих приводить до того, що ставлення дитини до дійсності (та й до самої себе) завжди

щломлюється крізь призму стосунків з іншою людиною, тобто із значущим іншим. Так, протягом дитинства в основі спрямованих впливів батьків, пізніше педагогів та ровесників лежать механізми переконання і навіювання, де суттєву роль відіграють настановлення та авторитет значущих інших.

Із зростанням потреб міжособового спілкування та взаємодії розширюється коло значущих інших, посилюються їхні впливи. У процесі розвитку особистості наслідування постає як провідна форма ісвоєння дійсності – від сліпого копіювання зразків поведінки дорослих до вмотивованого наслідування. Зразок відіграє важливу роль, але частіше поширюється на рівні зовнішньої поведінки і не зачіпає внутрішніх властивостей, не змінює спрямованості особистості.

Батьківські еталони оцінок, норми й правила поведінки створюють первісну незаперечну для дитини модель Я-концепції. Дорослі несвідомо переносять або проектирують особливості своїх Я-образів, самоставлень, самооцінок, які раніше таким самим чином вони отримали від своїх батьків. Цінності і моральні стандарти дитини значною мірою відображають цінності та моральні стандарти батьків, причому результат впливу батьків на дітей зазвичай виявляється не в тому віці, коли його було здійснено, а значно пізніше, коли дітям у реальному житті доведеться виконувати батьківську роль. В. Васютинський доходить висновку, що постійне коливання, осциляція між символічною батьківською опікою і тренувальною власною активністю дитини є поконечним чинником формування дитячої особистості [5, 208].

Часто батьки несвідомо проектирують на дитину свої власні психологічні проблеми, нереалізовані можливості, невтілені ідеї, мрії або шинувачують дитину в тому, що властиве їм самим та не усвідомлюється ними. У цьому виявляється деструктивність впливу батьків. Так, О. Захаров пов’язує початок неврозів у дітей із появою вікових проблем у батьків, що виявляється у внутрішній напруженості, зумовленій проблемами самовизначення і стосунків батька та матері. Таку кризу особистісного розвитку зумовлено тим, що криза подружжя і батьківських стосунків не долається конструктивним чином, а супроводжується компенсаторним нарощанням внутрішньої напруженості, яка чим менше виявляється назовні, тим більше позначається на стосунках із дітьми. Збільшуються крайності виховання і використання їх як джерела відреагування нервової напруги, частішають ситуації, коли батьки зганяють на дітях свої взаємні образи та незадоволення. Таким чином батьки “долають” свою особистісну кризу, по-своєму розвитку неврозу в дитини, який можна розцінити як

клінічне відзеркалення неадекватних засобів розв'язання батьками своїх особистих проблем [6, 101]. Унаслідок протистояння ще не сформованих основ Я-концепції дитини неадекватним впливам батьків вона не витримує тиску та зазнає дисгармонії і поступової деформації. Коли психічних засобів недостатньо, у дитини відбувається зсув у бік соматичних захисних реакцій. Виникає психосоматичний розлад, що стає фізіологічним вираженням хронічного або повторного емоційного стану.

У процесі спілкування, за Р. Бернсом, відбувається “зіткнення” Я-концепцій дорослих і дітей. Особливість його полягає в тому, що Я-концепції дорослих, які вирізняються стійкістю, силою та досвідом міжособових впливів, можуть переважати над ще не досить структурованими, лабільними, пластичними, ще не оформленими дитячими Я-концепціями, здатними неусвідомлено підпорядковуватися впливам дорослих. І вже в підлітковому віці діти, порівнюючи стосунки ровесників і дорослих із своїми стосунками з батьками й педагогами, аналізують і синтезують результат, і якщо він негативний, то починають чинити опір впливам, які не відповідають їхнім потребам. Діти вчаться шукати відповіді на запитання, стають дослідниками взаємин людей, приміряють на себе нові ролі, творять Я-образи, випробовують свої сили в досягненні цілей, оцінюють себе з боку очима інших, висувають свої домагання на успіх, одне слово, викарбовують неповторну й унікальну Я-концепцію.

Спілкування з ровесниками – неодмінна умова психічного і соціального розвитку дитини на всіх етапах онтогенезу. Проте воно виконує свою функцію лише тоді, коли дитина одночасно спілкується з розумним, доброзичливим, морально вихованим дорослим. У спілкуванні зі старшими дитина засвоює цілісну систему моральних та інших цінностей та ідеалів. Якщо для молодших підлітків важливими є пробудження інтересів і розвиток довіри до самого себе, поступове розуміння своїх можливостей, особливостей характеру, розвиток упевненості та почуття гідності, то для старшого підліткового віку – значуча довіра до людей, мотиви спілкування та міжособові стосунки. У свідомості підлітка цінності батьків та однолітків по-різному переплітаються, деколи породжують безліч суперечностей, роздумів, болісних питань. Підліток перебуває в пошуку відповідей на ці запитання. Чим швидше вдається їм примирити батьківські цінності й норми з тими, які поділяються референтними групами однолітків, тим швидше складається в підлітка позитивна Я-концепція.

Шкільні педагоги за своїм професійним покликанням і досвідом організовують спрямовані впливи. Для ефективного виховного впливу однієї людини на іншу потрібен стан певної готовності емоційної, когнітивної, вольової та поведінкової сфер особистості, яка зазнає впливу. У такому разі емоційна сфера може виконувати функцію спосірідного фільтра для виховного впливу. Спочатку учні схильні сприймати особистість вчителя загалом, коли педагог є незаперечним зразком для наслідування в поведінці, у вчинках, у знанні предмета. Відтак спостерігається іrrадіація авторитету, тобто перенесення його на інші сфери, де авторитетні впливи не перевірялися. Із розширенням кола вчителів-предметників учні середніх та старших класів вчаться диференціювати впливи вчителів. І тоді педагог може бути значущим лише в одній зі сфер життєдіяльності учнів і не бути в інших. Завдяки такій специфікації авторитету вчителя учні розширюють свої ціннісні орієнтації, інтереси, збагачують зміст Я-образів, учається не тільки диференціювати впливи, а й свідомо оцінювати їх. Коли атмосфера, яка створюється вчителем, підігріває ініціативу учнів, викликає в них позитивну, прагнення працювати творчо, помірковано й зацікавлено, тоді і впливи його думок, керівництва стають очікуваними для учнів та авторитетними. Авторитет потребує взаємності [7, 64]. В. Сухомлинський, пишучи про “гармонію волі вихователя та бажання вихованців”, підкреслював, що *мудра влада* педагога полягає в тому, щоб *його воля стала бажанням дитини* [8, 637].

“Індивідуальний світ Я – конкретне, самостійне самобуття, що сприймається як достеменна цінність та очікуваний результат психо-педагогічного впливу, що повинно із стану “згорнутої потенційної можливості” перейти в стан “розгорнутої актуальної дійсності”. “Психологічний вплив”, спрямований на актуалізацію перетворюючого ставлення..., здійснюється як розгортання “сущності Я” особистості через здійснення сутнісних перетворень в об’єкті взаємодії” [9, 128].

О. Бодальов звертає увагу на те, що треба визначити, який сукупний ефект має той чи інший тип зовнішнього впливу, а саме інших на особистість, і вже після цього можна навчитися так керувати дією цих впливів, щоб вони, зведені в певну систему, спричиняли потрібний результат. У розв'язанні цих проблем науковець бачить співдружність і співпрацю не за принципом “поряд”, а за принципом “усі разом” [10, 11]. Тому важливо, щоб батьки, ровесники і педагоги гармонійно поєднували свої наміри й цілі та узгоджено справляли компетентні впливи залежно від індивідуальних особливостей, вікових потреб, соціальної ситуації розвитку дитини.

Висновки. Коли впливи значущих інших своєчасні й відповідають потребам та особливостям індивідуального розвитку особи, тоді вони утворюють адекватні внутрішні та зовнішні умови для формування й організації самопізнання та становлення позитивної Я-концепції. Але може бути все навпаки. Як було зазначено вище, порушення психосоціальної рівноваги умов формування та розвитку Я-концепції дитини може відбуватися внаслідок деструктивних впливів дорослих, ровесників чи інших несприятливих зовнішніх факторів. Ще не сформовані основи Я-образу дитини не витримують тиску негативних впливів оточення і зазнають порушення, спостерігається їхня дисгармонія та поступова деформація. Наскільки активно з початку закладання основ Я-концепції особа проходила адаптацію до соціальних і природних умов оточення, у тому числі до його впливів – як позитивних, так і негативних; наскільки значущі інші конструктивно взаємодіють, відкриваючи дитині складний світ життя, – настільки особа буде готовою до можливих ускладнень зовнішнього і внутрішнього розвитку.

Процес формування Я-концепції у дітей-інвалідів може набувати оптимальних характеристик за умови налагодження конструктивної соціально-психологічної взаємодії між їхніми батьками, вчителями і ровесниками, спрямованої на розвиток у таких осіб рис суб'єкта власного життя. Діагностично-корекційні психотренінги, розробка методик психотерапевтичної допомоги дітям-інвалідам, а також методики консультивної допомоги батькам і вчителям щодо конструктивних форм взаємодії сприятимуть відновленню психоемоційного стану дитини, підвищенню її соціальної активності та розвиткові соціально-психологічної компетентності значущих інших.

Література

1. Фельдштейн Д. И. Социальное развитие в пространстве-времени Детства // Психология развития человека как личности: Избр. тр.: В 2 т. / Д. И. Фельдштейн. – М.: Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2005.– Т. 1.– С. 165–339.
2. Лисина М. И. Развитие общения ребенка со взрослыми и сверстниками // Общение, личность и психика ребенка / Под ред. А. Г. Рузской. – М: Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2001.– С. 17–208.

1. Бернес Р. Развитие Я-концепции и воспитание.– М.: Прогресс, 1986.
1. Мухина В. С., Венгер Л. А. Психология: Учеб. пособие.– М.: Просвещение, 1988.
5. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади.– К.: Б. в., 2005.
6. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка: Кн. для воспитат. дет. сада.– М.: Просвещение, 1986.
7. Кондратьев М. Ю., Кондратьев Ю. М. Психология отношений межличностной значимости.– М.: ПЕР СЭ, 2006.
8. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу // Вибр. тв.: В 5 т.– Т. 1.– К.: Рад. шк., 1976.– С. 403–637.
9. Маноха I. P. Онтологично орієнтовані освітні технології та соціально-педагогічна практика // Політико-психологічні та соціально-педагогічні проблеми освіти і виховання: Матеріали наук. семінару, м. Київ, 14 трав. 1996 р. / Редкол.: М. М. Слюсаревський (голов. ред.) та ін.– К.: ДОК-К, 1977.– С. 127–132.
10. Бодалев А. А. Психолого-педагогические проблемы формирования личности // Личность и общество: Избр. тр.– М.: Педагогика, 1983.– С. 10–20.

Валентина Крайчинська

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСТАНОВЛЕННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ОСОБИСТІСНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ В СОЦІУМІ

Проблему суб'єктної соціально-психологічної самонастановленості ми розглядаємо як важливу передумову самоздійснення особистості в соціумі. Суб'єктне самонастановлення протиставляється настановленню щодо себе самого як щодо об'єкта, речі. Самоздійснення особистості розглядається з погляду самоздійснення в найважливіших сферах життя людини – особистій, сімейній, професійній, грошово-фінансовій, комунікативній тощо.

За тло самоздійснення сучасної особистості править *актуалізацість* у суспільному дискурсі альтернативи “об'єктність – суб'єктність” (або олюдненість – уречевленість”) – намагання бачити себе іншими суб'єктами і продовження історично домінуючої тенденції

злечет за собой распространение таких деструктивных феноменов, как тоталитарный синдром и культовая зависимость.

Olena LISHCHYNSKA. Totalitarian syndrome and cult dependence of the person as consequences of dehumanization of social interaction

Sources of totalitarianism are covered in interaction of a private world of the person and social conditions. The totalitarian regime introduces myths in public consciousness, totalirising masses from within. There are always preconditions for an establishment or restoration of totalitarian system in a society. Dehumanization of social interaction breaks balance of forces and entails distribution of such destructive phenomena, as a totalitarian syndrome and cult dependence.

Світлана ПОДОФЕЙ. Вплив значущих інших на онтогенез Я-концепції дитини

Позитивний вплив значущих інших зумовлює гармонійний розвиток Я-концепції дитини. Впливи своєчасні і такі, що відповідають потребам та особливостям індивідуального розвитку, забезпечують адекватні внутрішні і зовнішні умови формування та організації самопізнання, становлення позитивної Я-концепції. Формування Я-концепції в дітей набуває оптимальних характеристик за умови налагодження конструктивної соціально-психологічної взаємодії з батьками, учителями, ровесниками.

Светлана ПОДОФЕЙ. Влияние значимых других на онтогенез Я-концепции ребенка

Положительное влияние значимых других обуславливает гармоническое развитие Я-концепции ребенка. Влияния своевременные и соответствующие потребностям и особенностям индивидуального развития обеспечивают адекватные внутренние и внешние условия формирования и организации самопознания, становления положительной Я-концепции. Формирование Я-концепции у детей приобретает оптимальные характеристики при условии налаживания конструктивного социально-психологического взаимодействия с родителями, учителями, ровесниками.

Svitlana PODOFEY. Influence of significant others on the ontogenesis of the child's self-concept

Positive influence of significant others causes harmonious development of self-concept of the child. Influences, duly and corresponding to needs and features of individual development provide adequate internal and external conditions of formation and organization of self-knowledge, influence positive on self-concept. Formation of self-concept of children gets optimum characteristics under condition of adjustment of constructive social-psychological interaction with parents, teachers, and coevals.